

İslam Ekonomisinin Temel İlkeleri Çerçevesinde Metodolojik Bireycilik: Homoislamicus

Ferhan ÇAKIR¹

Öz

İslam ekonomisi, ontolojik ve epistemolojik kaynaklarını Kur'an ve Sünnetten alan, kendine özgü değerlere, normlara, kurallara ve kurumlara sahip bir ekonomik sistemdir. 1950'li yıllara uzanan süreçte İslam ekonomisi paradigması kendine özgü bir ekonomik sistem kurmayı hedeflemiş, bu yöndeki kuramsal çalışmaların merkezine ise insan odaklı bir gelişme stratejisi konumlandırılmıştır. İslam ekonomisi kapitalizmin insan modeli olan homo economicus'un özde başarısız bir model olduğu varsayımı ile İslam'ın kendi iktisadi ilkeleri çerçevesinde homoislamicus modelini geliştirmiştir. Homoislamicus modeli ile hedeflenen İslami ekonomik düzenin Müslüman bireyin ekonomik ve finansal normları tarafından şekillenmesidir. Ekonominin bireylerin dünya görüşleri temelinde şekillenen bireysel değerlerle varlık bulan bir sosyal bilim dalı olduğu göz önüne alındığında sisteme özgü birey modellemesinin İslam ekonomi kuramı açısından da bir zorunluluk olduğu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Homoislamicus, İslam ekonomisi, İktisadi Bireycilik

Methodological Individualism within the Framework of Basic Principles of Islamic Economy: Homo Islamicus

Abstract

Islamic economy is an economic system grounded in Qur'an and Sunnah ontologically and epistemologically that has its own values, norms, rules, and institutions. The paradigm of the Islamic economy aimed to establish a unique economic system in the process dating back to the 1950s, and a human-oriented development strategy was centered in theoretical studies accordingly. With the assumption that Homo Economicus, which is the human model of capitalism, is essentially a failed model, the Islamic economy developed the Homo Islamicus model within the economic principles of Islam. The Homo Islamicus model targets the Islamic economic order to be shaped by the Muslim individual's economical and financial norms. Considering that the economy is a branch of social sciences that exists with individual values shaped by individuals' worldviews, it is thought that a system-specific individual modeling is also a necessity in terms of Islamic economy theory.

Keywords: Homoislamicus, Islamic Economy, Economic Individualism

¹ Öğr. Gör. Dr., Pamukkale Üniversitesi Çivril Atasay Kamer MYO, Finans-Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, ferhanberkay@pau.edu.tr ORCID: 0000-0003-0936-3345

Giriş

Tüm diğer sosyal bilimlerde olduğu üzere ekonomi biliminde de teoriler ve analizler insan unsuru temelinde var olmaktadır. İnsanların karar ve davranışlarını etkileyen sosyolojik unsurlardan birisi dindir. Dinler inanç ve ibadet sistemleri olmalarının yanı sıra koydukları kurallar ile bireylerin psikolojilerini, normlarını, tutum ve davranışlarını, günlük yaşamlarını ve alışkanlıklarını etkilemektedir. Bireyin psikolojik ve sosyal yaşamını etkileyen ve hatta şekillendiren din olgusu üretim, tüketim, bölüşüm, tasarruf gibi ekonomik davranışlar üzerinde de belirleyici bir role sahip olabilmektedir. İslam dini diğer semavi dinlerde üzere olduğu üzere inanç ve ibadet temelleri yanı sıra toplumsal yaşamı düzenleyen sosyolojik kurallar dizinine sahiptir. Evlenme, boşanma, miras, borç, alacak, adli cezalar vb. toplumsal konular açık ve net emir ve yasaklar, cezai müeyyideler ile Kur'an-Kerim'de yer almaktadır. Ekonomik yaşama dair kurallar benzer şekilde çok sayıda Kur'an ayeti ve Sünnet ile düzenlenmiştir. Zekât emri, faiz yasağı, gelir elde etmede emeğin temel alınması, israf, stokçuluk, karaborsacılık gibi piyasa dengesini bozan uygulamaların yasaklanması yanı sıra özel mülkiyet ve ticaret serbestisi gibi temel özgürlüklerin korunması İslam'ın kendine özgü bir ekonomik sisteme evrilmesinde önem arz etmektedir.

Günümüz ekonomik sistemlerinden oldukça farklı bir felsefi çerçeveye sahip olan İslam ekonomisi alanındaki kuramsal çalışmalar 1950'li yıllarda başlamıştır ve farklı İslam coğrafyalarında devam etmektedir. Muhammed Hamidullah, Muhammed Baqir al-Sadr, Muhammed Uzair, Nejatullah Siddiki, Ahmed El-Najjar ve Sabahattin Zaim farklı coğrafyalarda ve dönemlerde İslami bankacılığın düşünsel temellerini oluşturmuşlardır. 1970'li yıllarda Arap-İsrail Savaşıyla başlayan petrol krizi kapitalizme ciddi eleştiriler getirilmesine yol açmıştır. Yaşanan tüm bu olumsuzluklar bir tür "öze dönüş" akımı başlatmış, İslam ülkeleri Kur'an-ı Kerim ışığında güncel gelişmeleri yorumlamaya ve özgün çözümler üretmeye başlamışlardır (Ateş ve Bektaş, 2016: 73-74).

İslam ekonomisi ekonomik faaliyetleri sosyal adaleti önceleyerek gerçekleştirilmeyi hedefleyen, bunu gerçekleştirirken özel mülkiyet ve özel girişimcilik gibi temel özgürlükleri İslami sınırlar içerisinde korumayı ilke edinen bir yapıdır. Bu yapının en önemli unsuru şüphesiz ki insandır. Klasik iktisadi teorisinin işleyişini homo-economicus insan modeliyle şekillendirmesi misali İslam ekonomi modeli/sistemi İslami değerleri içselleştirmiş bir kalp ve akıl bütünlüğüyle ekonomik davranışlarını şekillendiren homo-islamicus insan modelini baz almaktadır. Homo-islamicus klasik materyalist görüşün maddiyatçı bencil birey yapısından oldukça farklılaşmış, maddi ihtiyaçlarını karşılamak için emek harcayarak çabalayan ve fakat aynı zamanda kendini toplum bütününe bir uzvu olarak kabul eden ve bu bağlamda sosyal adaleti ön planda tutan bireydir. Madde ile manayı birleştirmektedir, ahiret inancı motivasyonu ile ekonomik faaliyetlerini bir emanetçi olma ve hesap verme bilinci ile gerçekleştirilmektedir ve sosyal sorumluluğu oldukça yüksektir.

Çalışmanın amacı İslam ekonomisi teorisinin ana unsuru olan "homo-islamicus" insan modelinin İslam'da yer alan temel ekonomik ilkeler ile ilişkisine dair ayrıntılı bir analiz gerçekleştirmek ve konu ile ilgili kişisel kanaat ve önerileri dile getirmektir. Çalışma nispeten genç bir teorik alan olarak kabul edebileceğimiz İslam ekonomi teorisi alanına düşünsel bir katkı sunması açısından önem arz etmektedir.

Yöntem

Çalışma, iktisadi ve idari bilimler alanında teorik nitelikli bir çalışmadır. Teorik nitelikli bir çalışma olması dolayısıyla herhangi bir gözlem ve buna dayalı somut bulgular çalışmada yer

almamaktadır. Çalışmada iktisadi düşünce alanında yer alan İslam ekonomisi teorisinin metodolojik unsurlarından biri olan homoislamicus incelenmektedir. Çalışma planında öncelikle İslam ekonomisi kavramsal olarak ele alınmış, tarihsel gelişimi ile ilgili bilgi verilmiştir. Daha sonra konunun iskeletini oluşturan İslam ekonomisinin temel ilkeleri açıklanmış ve son olarak bu ilkeler çerçevesinde metodolojik bireycilik modelleri olan homoeconomicus ve homoislamicus karşılaştırmalı bir şekilde analiz edilmiştir. Çalışmanın sonuç kısmında yapılan teorik analizler ile ilgili kişisel değerlendirme ve kanaatler yer almaktadır.

İslam Ekonomisi Kavramı ve Gelişimi

İslam ekonomisi mevcut seküler ekonomik sistemlere bir alternatif olarak temelini Kur'an-Kerim ve sünnetten alan bir ekonomik sistem olarak karşımıza çıkmaktadır. İslam'ın doğuşundan itibaren farklı İslam medeniyetlerinde İslam'ın ekonomik hayata ilişkin emir ve yasakları çerçevesinde ticari faaliyetler süregelmiştir. Batı toplumlarında Sanayi devrimi ve seküler yaşam tarzının hakimiyetinin başladığı 18.yüzyıldan itibaren karmaşıklaşan ekonomik faaliyetler ve ekonomik yaşamın sekülerleşmesi Müslüman ülkeler açısından inancın kurallarına dayalı bir sistem ihtiyacı ortaya çıkarmıştır.

İslam Ekonomisi Kavramı

Tüm semavi dinlerde olduğu üzere İslam dini de bir inanç sistemi olmasının yanı sıra toplumsal yaşama yönelik düzenleyici kurallar getiren bir yapıya sahiptir. İslam dini özü itibariyle Allah'ın emir ve yasaklarından oluşan bir kurallar bütünüdür. Söz konusu kurallar toplumsal yaşamda ölçülü olmak, ahlaki değerlere sahip olmak ve sosyal adaleti gerçekleştirmek ekseninde şekillenmiştir. İslam'ın bu düzenleyici niteliği göz önüne alındığında ekonomik hayata ilişkin kuralların varlığı da kaçınılmazdır. İslam ekonomisi temelini İslam dininin kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerim ve Hz. Muhammed'in sünnetlerinden alan, tamamlayıcı olarak icma, kıyas ve içtihat gibi referans kaynaklarını kullanan, teokratik bir ekonomik sistemdir.

İslam ekonomisi "sınırlı kaynaklarla sınırsız ihtiyaçların karşılanması konu edinen bir bilim dalı" olarak tanımlanan konvansiyonel ekonomik sistemlerden büyük farklılıklar içermektedir. İslam ekonomisi temellerini Kur'an-ı Kerim ve sünnetten aldığı için değiştirilemez kesin hükümlere tabidir ve dönemlere göre farklılık göstermemektedir. Konvansiyonel ekonomi ise gelişmelere göre değişiklik gösteren teoriler çerçevesinde işlemektedir. Örneğin İslam ekonomisinde faiz yasağı ilahi bir yasak olduğu için tüm dönemlerde yasak olmasına karşın seküler ekonomilerde faiz para politikasının ana unsurlarındandır ve yaşanan iktisadi gelişmelere göre üstleneceği rol değişiklikler gösterebilmektedir. Konvansiyonel ve İslam ekonomisindeki farklılıklardan biri risk ve emek ile ilgilidir. Konvansiyonel seküler sistemlerde emek sarf etmeden kâr-zarar riskine katlanmadan kazanç elde edilmesi kabul edilebilir bir durum iken İslam ekonomisinde kâr-zarar riskine katlanması ve emek harcanması ahlaki kabul edilmektedir. Önemli bir diğer farklılık İslam ekonomisinin toplumdaki sınıf farklılıklarının keskin bir hal almasına karşı çıkmasıdır. Girişimciler ve kapitalist azınlık bir zümre ekonomik sistem içerisinde adil olmayan değişikliklere gidilmesini sağlayarak büyük sermayeler elde edebilir, toplumun geri kalan kesimi ise belirli bir gelirle aynı sınıf içerisinde yaşama devam edebilir. İslam ekonomisinde ise böyle bir sosyoekonomik yapılanma kabul edilmemektedir nitekim İslam ekonomisi kar maksimizasyonu hedefini kabul etmemektedir.

(Yüce ve Çelik, 2018: 127). İslam ekonomisinde toplumsal gelir dağılımı adaletini sağlamak amacıyla zekât ve faiz yasağı başta olmak üzere pek çok mekanizma mevcuttur.

İslam ekonomisi çalışmalarında Asutay (2014) metodolojik İslam ekonomisi varsayımlarını şu maddelerle özetlemiştir (Asutay, 2014: 130);

- Sosyo-tropik birey modeli, yalnız bireyci değildir, sosyal ilgi bir önkoşuldur,
- Davranışsal varsayım; sosyal ilgili Allah bilincine sahip bireyler. a) Kendini çıkarlarını aramakta ve fakat aynı zamanda sosyal iyi ile ilgilenmektedirler. b) Ekonomik faaliyetlerinde sınırları gözetirler. Bu sınırlar bireysel, sosyal çevreye ve ahiret hayatına ilişkin sınırlardır. c) Müslüman birey kendi faydasını maksimize etmeye çalışırken eş zamanlı olarak toplum refahını ve ahiret olgusunu da göz önünde bulundurur,
- İslam ekonomik sisteminde piyasa mekanizması temel alınmakla birlikte İslami süreç tarafından sınırlandırılmaktadır. Bu sınırlandırma sosyallik ve refah odaklıdır.

İslam ekonomisi dünya ve ahiret inancını birlikte gözetten bir fayda fonksiyonuna sahiptir. Bu sistem içerisinde bireyler rasyonel bir davranış biçimiyle kaynakların bölüşümünü gerçekleştirmektedir. İslami birey (homoislamicus) ekonomik yaşamının her alanında İslami kuralları uygulamaya geçirmelidir. Bu bağlamda İslami bir ekonomik sistemi diğer ekonomik sistemlerden farklılaşmaktadır. Kurucular, fonksiyonel prensipler, hedeflerdeki farklılaşma, teorilerde ve içeriklerde farklılaşma, Kur'an temelli oluşu yani epistemolojik kaynaklarda farklılaşma ve Kur'an'daki içeriğin anlam değişikliklerine kapalı olması söz konusu farklılıklardır (Asutay, 2014: 123)

İslam Ekonomisinin Tarihsel Gelişimi

Dünya ekonomisi sanayi devriminin gerçekleştiği ve ekonominin bir bilim dalı olarak ele alınmaya başladığı modern döneme kadar kompleks ekonomik ilişkiler ağına sahip olmamıştır. Avrupa'da Eflatun ve Aristo gibi ünlü filozofların görüşleri benimsenmiştir. Sürecin genelinde ise dini inanç ve bilimi harmanlamaya çalışan bir skolastik düşünce ön plandadır. Bu dönemde Avrupa Endülüs Müslümanlarının iktisadi alandaki etkilerinden de faydalanmışlardır. İslam dünyasında ise Gazali, İbn Haldun, Ömer Hayyam, Farabi, İbn Sina, İbn Rüşd, İbn Teymiye gibi filozofların düşünceleri çerçevesinde şekillenen iktisadi anlayış söz konusu idi. Avrupa'da mevcut skolastik iktisadi anlayış 18. yüzyılda Protestanlık mezhebinin doğuşu ile materyalist bir nitelik kazanmaya başlamıştır (Kutval, 2017: 155). Adam Smith 1776 yılında yayınlanan "Ulusların Zenginliği Doğası ve Sebepleri Üzerine Bir İnceleme" isimli eseriyle günümüzde hâkim olan ekonomi modelinin temellerini atmıştır. Adam Smith'in temellerini attığı klasik iktisat teorisine D. Ricardo, J.S. Mill, L. Walras, A. Marshall gibi ekonomistler önemli katkılar yapmışlardır ve hâkim ekonomik sistemin (kapitalizm) teorik yapısını oluşturmuşlardır. Hâkim ekonomik sistem olan kapitalizm zaman içerisinde özellikle kriz dönemlerindeki sorgulamalar ve katkılar ile farklı ekoller çerçevesinde varlığını sürdürmeye devam etmiştir.

Tarihsel süreçte İslam ekonomisi ise hukuki ve akademik bağlamda, birey ve toplum için büyük bir önem arz etmiş, alandaki bilimsel çalışmaların kökeni hicretin ilk yüzyılına kadar uzanmıştır. 7. yüzyılda Hanefi mezhebinin kurucusu İmam-ı Azam Ebu Hanife mali ve ekonomik sorulara ilişkin cevaplarını bir araya toplamıştır. Ebu Hanife'nin öğrencisi İmam Ebu Yusuf "Kitabul Harac" isimli eserinde kamu finansmanı ve İslam devletinin mali politikası ile ilgili İslami kanunları ele almıştır. Ebu Hasan Ali el-Ferhani İslam şeriatının ekonomik ve hukuki görünümünü

açıklamıştır. Endülüs müslüman alim Ahmet bin Rüşt 1160 yılında “Bidayet el-Müçtehid” ve “Nihayet el-Muktesat” isimli eserleriyle katkı sunmuştur. Söz konusu eserleri takip eden süreçte İslam dünyası sosyoekonomik ve entellektüel bir durgunluk ve gerileme sürecine girmiş, 20.yüzyılın ortalarına kadar alanda ciddi bir akademik çalışma mevcut olmamıştır (Mevdudî, 2014: 46).

20. yüzyıl dünya çapında önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. I. Dünya Savaşı sonrası batılı ülkeler enerji, hammadde, madenler gibi kaynakları elde etme ve gelişen sanayilerine pazar bulma amacıyla İslam ülkelerini fiilen işgal etmişler ve iktisaden sömürmüşlerdir. Söz konusu işgal ve sömürgecilik faaliyetleri İslam ülkelerini olumsuz etkilemiş, sosyoekonomik bir çöküş yaşanmıştır. II. Dünya Savaşı sonrası 1950’li yıllarda sömürge konumundaki çoğu İslam ülkesi siyasi bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. 1970’li yıllarda Arap-İsrail Savaşıyla başlayan petrol krizi kapitalizme ciddi eleştiriler getirilmesine yol açmıştır. Yaşanan tüm bu olumsuzluklar bir tür “öze dönüş” akımı başlatmış, İslam ülkeleri Kur’an-ı Kerim ışığında güncel gelişmeleri yorumlamaya ve özgün çözümler üretmeye başlamışlardır (Ateş ve Bektaş, 2016: 73-74).

İslam ekonomisi alanındaki kuramsal çalışmaların başlangıcı 1950’li yıllara denk gelmiştir. Muhammed Hamidullah, Muhammed Baqir al-Sadr, Muhammed Uzair, Nejatullah Siddiki, Ahmed El-Najjar ve Sabahattin Zaim farklı coğrafyalarda ve dönemlerde İslami bankacılığın düşünsel temellerini oluşturmuşlardır. Uygulamada ise İslam ekonomisinin alternatif bir ekonomik sistem olması düşüncesi küresel ekonomik düzen içerisinde pek de mümkün görünmemiştir. Mevcut hâkim ekonomik düzen içerisinde neler yapılabileceği düşüncesi faaliyetlere yön vermiştir. Öte yandan İslam ekonomisi alanında çalışmalar yürüten İslam ekonomistleri batının ekonomik ve siyasal alandaki üstünlüğünün önemli bir nedeni olarak finansman mekanizmalarının gelişmişliğini görmüşlerdir. Bu bağlamda İslami bankacılık İslam coğrafyasında birincil ve en fonksiyonel ekonomik alan olarak var olmuştur.

İslam Ekonomisinin Temel İlkeleri

İslam dini birincil kaynağı olan Kur’an-ı Kerim’de ekonomik yapının çerçevesini ayrıntısı ile çizmemektedir. Kur’an-ı Kerim’de ekonomik alana ilişkin genel ilke, emir ve tavsiyeler yer almaktadır. İslam ekonomisine ilişkin konular², güncel sorunlara çözüm üretme ve benzeri tüm ekonomik unsurlar içtihatlar ile şekillenmektedir. Sahabe dönemini takip eden süreçte oluşan yeni sorunlar karşısında İslam alimleri Hz. Muhammed ve sahabelerinden gelen nakillere kendi oy ve içtihatlarını eklemişler sonraki nesillere aktarmışlardır. Her nesilde süreç bu şekilde tekrarlanmış ve hayatın farklı alanlarına dair İslami bakış açıları gelişmiştir. Temelini Kur’an-ı Kerim ve sünnetten alan İslam ekonomisi için de bu durum geçerlidir. İslam ekonomik sistemi sorunların çözüm yollarını bu metodoloji ile gerçekleştirmektedir. İslam ekonomisinde bu çerçevede öne çıkan ilkeler tevhid/birlik, adalet ve ihsan, özgür irade, ölçülülük, sorumluluk ve homoislamicus ilkeleri olarak özetlenebilir (Yüce, 2021: 59-60).

² İslam ekonomisi kaynakların etkin kullanımı, istihdam sorunu, büyüme vb. konularda nasıl hüküm vermektedir? Klasik iktisadi sistemde piyasanın dengesini sağladığı öne sürülen “fiyat mekanizması” İslam ekonomisi ile örtüşmekte midir? vb. konular ve sorular

Tablo 1. İslam Ekonomisi Temel İlkeleri

Mülkiyet ve Tasarruf İlkeleri	“Mal” emanet ilkesi üzerinde soyut olarak anlamlandırılır Bireyin mülk ve mallar üzerindeki tasarruf yetkisi İslam’ın kuralları ile belirlenmiş ve sınırlandırılmıştır
Üretim İlkeleri	Emek, meşru üretim faktörü ve gelir üretim aracıdır, aynı zamanda kul hakkıdır. Ticaret meşrudur, meşruiyet sınırları adalet ilkesi ile belirlenir. Mal biriktirme (kenz) yasaktır ve tasarruftan farklıdır
Gelir İlkeleri	Gelir Dağılımı: Maddi varlığın bölüşümü (zekât) farzdır, yerine getirilmemesi hukuki yaptırma tabidir. Faiz: Kesin bir biçimde yasaklanmıştır Kamu Bütçesi (Beyt-ül Mal): Adalet ilkesinin bir gereği olarak yöneticilerin kişisel mal varlıkları ile devlet hizmetinde kullandıkları ekonomik değerler birbirinden ayrılmıştır. Vergilendirme: Kamunun vergi toplama yetkisi mevcuttur, zekât, oşür, cizye vb. uygulamalar
Tüketim İlkeleri	İsraf, stokçuluk-karaborsa, lüks tüketim yasaktır. İnsan yaşamını yoksulluğa düşülmeyecek aynı zamanda israfa kaçılmayacak düzeyde tüketim ile sürdürmelidir.

Kaynak: ASLAN S. ve KOÇAL V. (2016). “İslam Kaynaklarında Devlet ve Ekonomi Düşüncesi: Teolojik, Tarihi ve Felsefi Bir Çerçeve” isimli kitap bölümünden yararlanılarak türetilmiştir.

İslam dininin temeli tek bir Allah (tevhid) inancına dayanmaktadır. Tevhid inancı tüm varlığın tek yaratıcısı olan Allah’ın mülkünü gerçek sahibi olduğu, insanların bu mülkünü kullanım ve bölüşümünde birer emanetçi oldukları sonucunu doğurmaktadır. İslam dininin değişmez temel kaynağı olan Kur’an-ı Kerim ekonomik kaynakların kullanımı ve bölüşümü ile ilgili emir, yasak ve tavsiyeler içermektedir. Allah bireylere cüz’i irade vermiş, inanç boyutunda her şeyin Allah’tan geldiğine olan itikadın yanı sıra kazancın (rızkın) insanın emeği ile elde edileceğini bildirmiştir. Öte yandan İslami anlayıştaki özel mülkiyet serbestisi özde emaneten mülkiyet sahibi olmayı ifade eder nitekim mülkün asıl sahibi tek olan Allah’tır. Bireyler özgür iradeleri ile karar vermekte ve tercihte bulunmaktadırlar. Bireylerin ekonomik faaliyetlerinde genel ilkeler doğrultusunda özgür iradeleriyle davranmaları esastır, cebri bir uygulama söz konusu değildir.

Sosyal adaletin sağlanması İslam ekonomisinin en temel ilkelerinden biridir. Kapitalizmin hürriyeti, sosyalizmin eşitliği esas almasına karşın İslam sosyal adaleti esas almaktadır. İslam ekonomisinde gelirin adil dağılımı hedeflenmekle birlikte burada kastedilen mutlak eşitlik değildir. Bu ilkenin gerçekleştirilmesine yönelik en önemli iki uygulamanın zekât emri ve faiz yasağı olduğunu görmekteyiz. Her iki uygulama da Kur’an-ı Kerim’de yer almaktadır ve en önemli emir ve yasaklardandır. İslam inancında zekât maddi ihtiyaç sahiplerinin varlıklı bireylerin malları üzerindeki haklarıdır. Müslüman birey zekatını vermekle bu hak sahibine hakkını teslim etmiş olmaktadır. Kur’an-ı Kerim’de tek başına 30 kere zikredilen zekât lafzı, çoğu yerde en temel ibadet olan namaz ile anılmaktadır. Öte yandan zekât bir tür arınma, temizlenme aracıdır³. Toplumda gelir dağılımı adaletinin sağlanmasında önemli bir diğer ekonomik ilke faizin (ribanın) yasaklanmasıdır. Faiz sermaye fazlası olan kesimin emek sarf etmeden sermayesini arttırmakta, sermayenin dar gelirli kesimden sermaye zengini kesime aktarımına neden olmaktadır.

İslam dini hayatın diğer alanlarında olduğu üzere ekonomide de ölçülülüğe önem vermektedir. Ölçülülük ilkesi bireylerin tüm ilişkilerinde makul davranmalarını, hak sahiplerinin haklarının teslim edilmesini gerektirmektedir. Bu bağlamda piyasalarda arz-talep tarafından belirlenen serbest piyasa fiyatlaması geçerli olmakla birlikte tekelleşme ve fahiş fiyat uygulamaları, karaborsacılık, stokçuluk gibi olumsuzluklar yasaklanmıştır. Ekonomik hayatta ölçülülük ilkesi ile ilgili önemli bir diğer husus israf yasağıdır. Gerek bireysel gerekse toplumsal alanda israfın her

³ “Ki o, malını vererek temizlenip-arınır” (Leyl, 18).

türlüsü Kur'an-ı Kerim tarafından yasaklanmaktadır. “Ey Âdemoğulları! Her secde edişinizde güzel elbiselerinizi giyin; yeyin, için, fakat israf etmeyin; çünkü Allâh israf edenleri sevmez” (el-A'raf, 31). “Çünkü saçıp savuranlar, şeytanların kardeşleridir. Şeytan ise Rabbine karşı çok nankördür”. (İsra, 27). İslam ekonomisi ölçülülük ilkesi ile kaynakların israf edilmeden tüketilmesini ve tüm iktisadi alanlarda sosyal dengenin sağlanmasını hedeflemektedir.

İktisâdi Birey: Homoeconomicus’dan Homoislamicus’a

İslam ekonomisinin temel ilkeleri bu ekonomik düzende var olan/olması gereken birey tanımlamasını gerekli kılmıştır. Konvansiyonel hâkim iktisadi sistemin birey tanımından oldukça farklı olan İslam ekonomisi birey modellemesi *Homoislamicus* olarak adlandırılmaktadır.

Homoeconomicus

Klasik ve neoklasik iktisadın kendine özgü birey modellemesi olan ve günümüz konvansiyonel iktisadi düzeninin model bireyi olarak adlandırabileceğimiz Homoeconomicus’un ortaya çıkışı Avrupa’da yaşanan tarihi gelişmelere dayanmaktadır. Avrupa’da Protestanlık mezhebinin yaygınlaşması ve sanayi devrimi gibi köklü değişimler ekonomik tanımlara seküler bir nitelik kazandırmıştır. Protestanlık mezhebi gerçek zenginliğin emek ve dini açıdan da en büyük ibaretin çalışmak olduğu öğretisini benimsemiştir. Bu dönemde din ve ticaret iki farklı olgu olarak ele alınmıştır diğer bir deyişle laik bir iktisadi düşünce sistemi modellenmiştir. Maneviyatın ve yardımlaşma gibi insani değerlerin yer almadığı sistemde seküler nitelikli yeni tanımlamalardan birisi insana ilişkin yapılan tanımlamadır. Homoeconomicus adı verilen tanımlamada insan doğası semavi kitaplardan farklı olarak ele alınmıştır ve toplumsal fayda maksimizasyonunun bireysel fayda maksimizasyonu yoluyla gerçekleşeceğini savunan klasik iktisadi teoride bireyin niteliklerini kuramsal çerçeveye dahil etmişlerdir.

Homoeconomicus insan modeli neredeyse tüm iktisat okullarınca kabul edilen bir modeldir. İnsanların ekonomik faaliyetlerinin özünde ben merkezilik, faydacılık ve çıkarıcılık olduğu varsayımına dayanmaktadır. İnsan, kendi çıkarını önceleyen, faydasını ve kârını maksimize etmek için çabalayan bir ekonomik birimdir. Faydasını maksimize eden insan şahsen amaçlamasa bile toplumun faydasını da maksimize etmiş olur. Böylelikle kişinin menfaatine hizmet eden faaliyetler topluma da hizmet etmiş sayılmaktadır. Bu etkileşim klasik iktisadın “görünmez el” mekanizması ile açıklanmaktadır. Görünmez el faydanın toplumu meydana getiren bireyler arasındaki dağılımını gerçekleştirmektedir bir anlamda (Eren, 2013: 369). Klasik ekol iktisatçılarından J.S.Mill homoeconomicus fikrini yeniden formüle etmiş, bunu yaparken Bentham’ın faydacı felsefesinden ilham almıştır. Faydacı felsefe bireyi zevklerini maksimize, acılarını minimize etmeye çabalayan bir varlık olarak ele almaktadır. Felsefenin “en çok sayıda insan için en fazla mutluluk” prensibi homoeconomicus modellemesiyle uyumludur. Bu felsefenin ekonomik işleyişin uygulanmasıyla üretim faktörleri en verimli olacakları alanlara kayacaktır. Girişimciler kârın, sermaye faizinin, emek ücretinin, toprak sahipleri rantının en yüksek olduğu alanlara yönelecek ve kaynak kullanımında etkinlik gerçekleştirmiş olacaktır (Doğruyol ve Cicioğlu, 2013: 122)

Klasik iktisat teorisinde bireysel faydanın toplumsal faydaya dönüşeceği savunulmakla birlikte uygulamada kapitalist sistemin gün sonunda tersi sonuçlara neden olduğu gözlenmektedir. Sistemin özel mülkiyeti kutsallaştırarak dokunulmaz ilan etmesi bireyleri sermaye/mülk stoklamaya

teşvik etmektedir. Zenginlik belirli bir zümrede toplanmakta ve gelir dağılımı adaletsizliğine yol açmaktadır.

Homoislamicus

İslami ekonomik sistemde birey İslam'ın dini ve sosyal normlarını baz alarak ekonomik davranışlarını şekillendirmektedir. Klasik ekonomi teorisinde modellenen bireyci, her daim faydasını maksimize etmeye çalışan homo-economicus İslam ekonomisinde yerini homoislamicusa bırakmaktadır. Homoislamicus İslami inanç ve ahlak temelinde ekonomik davranışlarını düzenleyen ve bu bağlamda toplumsal değerleri önemseyen birey modelidir.

İslami düşüncede birey-toplum ilişkisi iktisadi açıdan ele alındığında toplumun esas alındığını, toplum çıkarlarının ön planda tutulduğunu görmekteyiz. İslam ekonomik sistemi birey-toplum menfaatleri bağlamında sosyalist ve kapitalist sistemlerden ayrılmaktadır. Sosyalizmin kollektivist anlayışından farklı olarak toplum lehine bireyin haklarını feda etmemektedir. Sosyalist sistemlerde tecrübe edildiği üzere birey görmezden gelinerek hak ve özgürlükleri yok edilmez. Öte yandan kapitalist ekonomik sistemde olduğu üzere birey ve sahip olduğu mülkiyet kutsallaştırılarak şımartılmamaktadır. İslam ekonomik sistemi bu alanda dengeli bir yapıyı benimsemektedir (Yüce, 2021: 89).

İslam ekonomisinin insana olan yaklaşımının en temel noktası insanın Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi (halifesi) olduğu anlayışdır. Bu anlayışta insan eşrefü'l mahlukattır. Mülkün gerçek sahibinin Allah olması ekseninde Allah'ın halifesi olan insanın bazı çıkar gruplarının ekonomik çıkarlarını maksimize etmesi için diğer grupları mağdur etmesi ya da ekonomik kaynakları haksız bir şekilde kullanması düşünülemez. Klasik iktisat öğretisinin aksine İslam ekonomisinde ihtiyaçların sonsuz kaynakların kıt olduğu varsayımı geçerli değildir. İslam ekonomisine göre insan ihtiyaçları sınırlıdır ve kaynaklar bu ihtiyaçlara yeterli gelmektedir. Bu noktada önemli olan Allah'ın emaneti olan kaynakların insanlar tarafından israf edilmemesidir.

İslam ekonomisi adil bir bölüşüm, sosyal denge ve refah gibi ahlaki temeller üzerine inşa edilmiş bir ekonomik yapıyı hedeflemektedir. İslam inancına sahip bir birey için İslam ilkelerine uygun bir şekilde ettiği kazanç dünyevi bir kazanç olmasının yanı sıra aynı zamanda bir ibadet niteliğindedir. Sosyoloji alanındaki çalışmaları ile tanınan ünlü İslam filozofu İbn-i Haldun ekonomik faaliyetleri insanı diğer canlılardan ayıran bir özellik olarak görmüştür. Haldun'a göre ekonomik faaliyette bulunmak "Allah katında rızkınızı arayınız" (Ankebut 29/17) ayeti ile Allah tarafından emredilmiştir. İbn-i Haldun'a göre Allah insanı yaşayabilmesi için beslenmeye mecbur olarak yaratmış ve bunun yöntemlerini peygamberleri aracılığı ile insanlara öğretmiştir. Kur'an-ı Kerim'de "Rabbimiz her şeye hilkatini (yaratılış özelliklerini) veren, sonra onlara yol gösterendir" (Taha, 20/50) buyurulmuştur (Yüce ve Çelik, 2018: 122).

Tablo 2. Homo-economicus-Homoislamicus Karşılaştırması

	Homo-economicus	Homoislamicus
Dünya-Ahiret Görüşü	Sadece dünya hayatı ile ilgilenir, ahireti önemsemez	Dünya hayatı yanı sıra ahireti de önemser, iktisadi davranışlarına yansıtır
Madde ve Mana	Maddiyatı önemser	Maddiyat yanı sıra maneviyatı da önemser

Ahlaki Değerler	Ahlaki ve manevi değerler mevcut değil	Ahlaki ve manevi değerler mevcut
Bencillik/Diğergamlık	Bencil	Bencil ve Diğergam
Sosyal Sorumluluk	Kararlarının topluma etkisini göz önüne almaz.	Kararlarının topluma etkisini göz önüne alır, sosyal sorumluluk sahibidir
Cimrilik-Cömertlik	Cimri	Cömert
Tüketim ve Üretim	Kar elde ettiği tüm alanlarda üretim yapabilir. Tüketim eğilimi sınırsızdır	İslam'ın yasakladığı alanlarda üretim ve tüketim yapmaz. Tüketimi ihtiyacı ile sınırlıdır
Rasyonellik	Tam rasyonel değil, kısa vadeli çıkarını hesaplar, uzun vadeli etkilerini göremez	Görüş ve kararlarında ahireti de hesapladığı için tam, mutlak rasyonelite
Güven	İktisadi faaliyetlerde güven unsurunu baz almaz, güvenmez ve güven veren değildir	İktisadi faaliyetlerde güven unsurunu baz alır, güvenir ve güven verir

Kaynak: EREN İ. (2013). "İslam'ın Ekonomik Yapısında İnsan Modeli: Homoeconomicus ile Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme" isimli makaleden yararlanılarak türetilmiştir.

Homoislamicus insan modeli Müslüman (mümin) bireyin ekonomik davranış biçimini betimlemektedir. Homoislamicus gerek düşünsel gerekse davranışsal açıdan homoeconomicus bireyden farklılaşmaktadır. Öncelikle İslami inanca sahip olmanın getirdiği maneviyat ile maddi ihtiyaçlarını karşılama ve fayda maksimizasyonu faaliyetlerini İslam'ın çizdiği sınırlar içerisinde gerçekleştirilmeye çalışmaktadır. Bu durum sadece ekonomik faaliyetler alanında değil, bireyin yaşamı içerisindeki tüm alanlarda maddiyatçılığının maneviyatı ile dengelenmesini sağlamaktadır. Ahiret inancına sahip olan bireylerin ahiret inancı olmayan bireylerden farklı olarak manevi değerleri önemsemesi olağan bir davranış biçimidir. Bu bağlamda ahlaki değerler açısından da bir farklılaşma söz konusudur. Seküler düşüncede ve dolayısıyla homoeconomicus modellemesinde ahlak kuralları bireyin özgürlüğünün önünde bir tür engeldir ve teorilerde yer verilmemektedir.

Homoislamicus klasik seküler iktisadın birey tanımlamasından farklı olarak bireyin diğergam özelliğine vurgu yapmaktadır. Klasik iktisat bireyin çalışma ve kazanç elde etme faaliyetlerini bencillik ve çıkar güdüsüne bağlamakta iken İslam farklı bir yaklaşımla bunu insan fitratında yer alan mala olan eğilimle açıklamaktadır. Bu eğilim (dürtü) Allah tarafından insanoğluna verilmiştir aksi halde insanları çalışmaya teşvik etmek çok zordur. Ayrıca dünyadaki imar ve kalkınma faaliyetleri de bu dürtü ile gerçekleşmektedir (Eren, 2013: 375). Homoislamicus bireylerin yaşam amaçlarının kazanç elde etmek olmadığını bilincindedir. Kendi menfaati yanı sıra diğer insanların da refah ve mutluluğunu ister ve öyle ki diğer kişileri kendinden önce düşünmesi olağandır. "Komşusu açken tok yatan bizden değildir" hadisinde ifade edildiği üzere İslam toplumu bir bütündür ve her bir birey bu bütünün bir parçasıdır.

Homoislamicus üretim ve tüketim faaliyetlerinde İslam'a özgü sınırlamalara tabidir. Üretim faaliyetlerinde "haram" kapsamına giren mal ve hizmetleri üretmez⁴. Tüketim davranışında da benzer şekilde haram kılınan mal ve hizmetleri tüketmemektedir. Tüketim konusundaki bir diğer önemli sınırlama tüketim miktarının ve niteliğinin ihtiyaç ile sınırlı olmasıdır. İhtiyaçtan fazlasının tüketilmesi bir tür israftır ve haram kılınmıştır. Bu noktada İslam'ın temel ilkelerinden olan ölçülülük ilkesinin hayata geçirilmesini görmekteyiz.

⁴ Örneğin, alkollü içecekler, domuz eti ya da katkısı olan ürünler vb.

İslam dininin şiddetle eleştirdiği ve yasakladığı iktisadi davranış biçimlerinden birisi cimriliktir. İhtiyacın fazlasını paylaşmayı emreden⁵ bir din olarak İslam, zekât, sadaka, vakfetme gibi uygulamalarla insanları cömertliğe teşvik etmektedir. Zekât müminin (günahlarından) arınma vasıtası olarak nitelendirilmiş ve Kur'an ayetlerinde temel ibadet olan namaz ile sıklıkla emredilmiştir. Homoislamicus cömertlik özelliğinin yanı sıra ticaret başta olmak üzere tüm ekonomik faaliyetlerinde güvene dayalı ilişkiler kuran bir bireydir. İslam dininin dürüstlük ve hakkaniyet konularındaki hassasiyeti göz önüne alındığında İslam toplumlarının sadece bireysel bazda değil toplumun geneli düzeyinde karşılıklı güvene dayalı bir ilişkiler ağına sahip olması beklenmektedir.

Sonuç

İslam ekonomi kuramı, Kur'an ve sünnet temelinde oluşturulmaya çalışılan, konvansiyonel sistemlere alternatif bir ekonomik sistem teorisidir. Başlangıcı 1950'li yıllara kadar teorik çalışmalarda İslam'ın ahlaki norm ve kuralları ekonomik unsurlarla birleştirilmeye çalışılmış, inanca dayalı (dogmatik) bir sistem arayışına cevap verilmesi amaç edinilmiştir. Bu amacın gerçekleşmesi için merkezinde insanın olduğu bir paradigma oluşturulması gerekmektedir. Homoislamicus bu noktada tanımlanmış metodolojik bir unsurdur ve kanımızca kuramsal çalışmanın en önemli parçasıdır. Toplumsal yaşamın tüm alanlarında sosyal adaleti biricik vazgeçilmez ilke edinen İslam dininin aynı hassasiyeti ekonomik ilişkiler alanında da vurguladığını görmekteyiz. Mülkiyet, girişimcilik, tasarruf gibi alanlarda özgürlükçü bir yapıya sahip olmanın yanı sıra bu özgürlüklere İslami ilkeler çerçevesinde sınırlar çizilmiş, homoislamicusun bu sınırları gözeterek ekonomik faaliyetlerde bulunacağı öngörülmüştür.

İslam ekonomik sistemi temel hak ve özgürlüklerin mevcudiyeti ve korunması açısından kapitalist sistemle, toplumda zor durumdaki bireylerin korunup kollanması, temel ihtiyaçlarının karşılanarak kollektif faydanın yaratılması açısından sosyalist sistemle ortak özelliklere sahiptir. Ne var ki İslam ekonomik sistemi her iki sistemden de farklılaşmaktadır ve ontolojik/epistemolojik temellerini dinden alan teolojik bir kuramdır. Kuramın merkezinde yer alan homoislamicus da bu niteliklere sahiptir. Haram-helal dairesinde ekonomik faaliyetlerde bulunan, ihtiyacının fazlasını zekât, sadaka vb. yöntemlerle paylaşan, ekonomik gücü bir amaç, yaşamın bir gayesi olarak değil dünyada varlığını devam ettirmenin ve sosyal fayda yaratmanın bir aracı olarak gören, rasyonel ve güvenilir bir bireydir.

İslam ekonomi kuramının ve birey modelinin tüm bu olumlu yönlerinin hayata yansımaları ile ilgili iki sorunun cevaplanması gerekmektedir. Birincisi kuramın günümüz ekonomik dünyasında ihtiyaçlara cevap verebilme düzeyi yeterli midir, ikincisi bireysel ekonomik özgürlükler ile sosyal faydanın dengelenmesi adalet ilkesi çerçevesinde gerçekleştirilebilecek midir? Genel kanaatimiz odur ki homoislamicus temelinde şekillenen İslam ekonomisi kuramsal açıdan eleştirilere açık bir şekilde sürekli kendini güncellemelidir. Ekonomik yaşamda uygulanabilirlik performansı -özellikle İslami hukuk ile yönetilen ülkelerde- çeşitli nesnel parametreler aracılığıyla ölçülmeli ve geri bildirim mekanizmaları aracılığıyla ile iyileştirmeler gerçekleştirilmelidir.

İslam ekonomisinin teorik gelişimine katkı sağlanabilmesi açısından homoislamicus insan modeli temelinde şu soruların irdelenmesi gerektiği kanaatindeyiz; İslam'ın iktisadi öğretilerine yeterince vakıf mıdır? İslami norm ve kuralları iktisadi davranış özelinde içselleştirebilmiş midir?

⁵ Sana zekâtтан (infaktan) sorarlar. De ki, ihtiyacın fazlasıdır (Bakara, 219)

Günümüz sosyal medya vb. yerel ve küresel akımların anti-İslami algı yönetimine dayalı negatif etkilerini bertaraf ederek İslami iktisat davranış kalıplarına sadık kalabilmekte midir? Bireyin yaşadığı ülkede kamunun bireylerin İslami ekonomik davranışlarına olumlu ve olumsuz etkileri mevcut mudur? Günümüz konvansiyonel ekonomik sisteminin insan doğasını ve davranış kalıplarını özellikle bilişim teknolojileri aracılığıyla ne kadar yoğun ve etkili bir biçimde şekillendirdiği göz önüne alındığında homoislamicus insan modelinin durağan değil dinamik bir yapıda olması gerektiği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- ASLAN S. ve KOÇAL V. (2016). İslam Kaynaklarında Devlet ve Ekonomi Düşüncesi: Teolojik, Tarihi ve Felsefi Bir Çerçeve. S. Erdoğan, A. Gedikli, D.Ç. Yıldırım, *İslam Ekonomisi ve Finansı*, (s.1-50). Kocaeli: Umuttepe Yayınları
- ASUTAY, M. (2014). İslam Ekonomisine Politik İktisadi Bir Yaklaşım: Alternatif Bir Ekonomik Sistemin Sistemik Anlayışı, (Çev. Yardımcıoğlu, F. ve Ülev S.) *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2(4), 119-137
- ATEŞ H. ve BEKTAŞ M. (2016), İslam ve Kalkınma: İnançsal, Tarihsel ve Teorik Temeller Üzerine Bir Değerlendirme, S. Erdoğan, A. Gedikli, D.Ç. Yıldırım, *İslam Ekonomisi ve Finansı*, (s.73-103), Kocaeli: Umuttepe Yayınları
- DOĞRUYOL A. ve CİCOĞLU Ş. (2013), Bir İktisat Bilimi İkilemi: İngiliz Düşüncesinde Etik ve Faydacılık Ekseninden J.S.Mill ve Moral Teorisi, *Sakarya İktisat Dergisi*, 2(3), 97-14
- EREN İ. (2013). İslam'ın Ekonomik Yapısında İnsan Modeli: Homoeconomicus ile Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(1), 367-384
- KUTVAL Y. (2017). İslam İktisadi Düşünce, Ticaret ve Finansman Yöntemlerinin Tarihsel Gelişimi, *Medeniyet ve Toplum*, 1(2), 149-162
- MEVDUDİ E. (2014). *İslam Ekonomisinin Temel İlkeleri*, İstanbul: Çıra Yayınları
- YÜCE M. (2021). İslam Ekonomisinde Temel İlkeler, *İlahiyat Akademi Dergisi*, Sayı: 13, 57-96
- YÜCE M. ve ÇELİK M. (2018). Ahlaki Temellere Dayanan İslam Ekonomisi Sisteminde Devletin Rolü, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 69, 120-136